

Miért él tovább a kapitalizmus fogalma?

Amikor 1922-ben R. H. Tawney közreadta művét, a *Religion and the Rise of Capitalism*-t, az egyik kritikus megjegyezte, hogy a „kapitalizmus” kifejezés olyan politikai szlogen, amely nem fordulhat elő komoly történeti munkában.¹ Tawney így válaszolt:

A „kapitalizmus” szót, csakúgy, mint a „feudalizmus”-t vagy a „merkantilizmus”-t lehet nyilván rosszul használni [...]. Ám azután, hogy a témát több mint fél évszázada kutatja fél tucat, különböző nemzetiségű s legkülönbözőbb politikai álláspontokon lévő tudós, tagadni, hogy a jelenség létezik, vagy azt hangoztatni, hogy ha létezik is, egyedülálló az emberi intézmények között, amennyiben – mint Melkizedek – öröktől fogva létezik; illetve arra következtetésre jutni, hogy ha van is története, az illendőség tiltja, hogy e történetet napvilágra hozzuk – nos, mindez szándékos szemellenzőségeket jelent. Fölösleges szavakon vitatkozni. Ha valaki kitalál a „kapitalizmus”-ra egy megfelelőbb terminust, akkor mindenképpen engedni kell, hogy használhassa. Ám aligha fog sok mindent megtudni az elmúlt háromszáz év európai történelméről, ha nemcsak a szót kerüli el, hanem a tényt sem veszi tudomásul, amit e szó jelez.²

Ilyenformán a kapitalizmus fogalma – annak ellenére, hogy ismételt kísérletek történtek eltüntetésére – fennmaradt. Ennek oka az, hogy e szó a társadalmi élet minőségileg új tapasztalatainak összetett „mintázatára” utal. Ezen új tapasztalatok éles ellentétben állnak a megelőző társadalmak jellegével, amelyek – nagyjából – az erőforrások használati értékére összpontosítottak: gazdasági tevékenységeik bizonyos specifikus javak és szolgáltatások megszerzését szolgálták, olyanokét, mint élelmiszer, ruházatkodás, fegyverek, dísz tárgyak, szolgák és katonák. A gazdasági tevékenységek célja a megélhetés volt, illetve azon főül olyan többletérték megtermelése, amely lehetővé tette egy elit-csoport szellemi és művészi *praxisát* (mint az antik Görögországban), vagy a pazarló fogyasztást, a hadviselést és a birodalmak építését. Az effajta haszonorientált termelés példáit mindenütt megtalálhatjuk a világon, a vadászó-gyűjtögető társadalmakban, a kisparasztnak és a patriarchális háztartásokban is.

Természetesen kereskedelem létezett a használatközpontú társadalmakban is, például amikor valamely *A* tulajdonában lévő többlet kicserélhető volt egy más, *B* tulajdonában lévő, másfajta többletre. A tranzakciók nagy távolságok mentén és közvetítők révén is végbemehettek. A legtöbb tranzakció a naponta vagy majdnem naponta tartott piacokon zajlott, bár számos régi társadalomban nagyobb, kevésbé gyakori vásárok is léteztek. Az ilyen nagy vásárok sokszor különleges eseményeknek számítottak. Többet jelentettek, mint pusztán lehetőséget a javak cseréjére; egyszersmind az emberi vágyak kifejezésének és kielégítésének lehetőségét, az idegen országokba való eljutás esélyét, az ismeretlen és az egzotikus felfedezését nyújtották. Gyakran az ünnep atmoszférája kapcsolódott hozzájuk. Az aztékoknál a legnagyobb piac a *macuiltianquiztli* volt Tlatelolcóban, Tenochticlan környékén (Mexikóban). Itt több mint 100 000 ember gyűlt össze minden huszadik napon, s az eseménynél a kereskedelem összekapcsolódott a vallási ünnepekkel. A XVIII. századi Egyiptomban a nagy vallási és kereskedelmi ünnepségeket a kisebb vásárokkal együtt tartották, az istenségek tiszteletére. Ezeken az ünnepeken a kereskedők több bevételt érthettek el, s a helybéli parasztok szemügyre vehettek olyan árukat is, amelyek a szokásos *suq*okon (piactereken) nem voltak elérhetők. A forradalom előtti Kínában az éves vásárok rendszerint a helyi templom főistenének ünnepnapjával estek egybe. Az európai nyelvekben az olyan szavak, mint *feriae*, *foire*, *fair* és *Fest* a „vásár” és az „ünnep”, a csere és az öröm közös gyökerére utaltak.³

Amikor a kereskedők önálló foglalkozási csoporttá váltak, egy másfajta emberi orientáció kialakulásának is tanúi lehetünk, amely már nem annyira közvetlen hasznossági szempontokra, hanem inkább a pénzkeresésre épül. Ebből a mentalitásból alakul ki az *absztrakt felhalmozás* eszméje, azaz az olyan felhalmozás, amely öncéllá válik, azaz célja nem egy specifikus típusú életstílus megvalósítása. Az *oikonomiát* (az ókori görög értelemben vett „háztartást”) felváltja a *pleonaxia* (a gazdagodás törekvése) – egy olyan cél, amely függetlenedik társadalmi és erkölcsi kontextusától. Már Ibn Khaldun megjegyezte: a kereskedelem azt jelenti, hogy „a javakat olcsón vesszük és drágán eladjuk, akár rabszolgákból, gabonából, állatokból, fegyverekből vagy ruhafélékből állnak is e javak. S hozzátette: „a becsületes (kereskedő) ritka. Elkerülhetetlen a csalás, a hamisítás, ami rontja az áruk minőségét, és a fizetés halogatása, ami elviszi a hasznót, mivel amíg (a késedelem) fennáll, meggátol bármiféle nyereséget hozó tevékenységet. Olyan is előfordul, hogy az egyik fél nem ismeri el, vagy letagadja kötelezettségeit, ami a tőke megsemmisüléséhez vezet, kivéve, ha (a kötelezettséget) megfelelő módon írásba foglalták és tanukkal igazolták.”⁴

Midőn a könyörtelen felhalmozói attitűd olyan régiókban is teret nyer, amelyek korábban csak használatcélú termelést folytattak, a különbséget egyre több ember ismeri fel. 1840-ben Thomas Carlyle

kis túlzással így foglalta össze a trendet: „a készpénzfizetés az egyetlen és egyetemes kapcsolattá vált ember és ember között!”.⁵ Néhány évvel később a *pénzviszony*nak ez a fogalma újból megjelenik Marx és Engels *Kommunista Kiáltványában* is, amely szerint a burzsoázia „Könyörtelenül széttépte a tarka-barka hűbéri kötelékeket, melyek az embert természetes feljebbvalójához fűzték és nem hagyott meg más kapcsolatot ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzéketlen »készpénzfizetést«.”⁶ Az 1860-as és 1870-es években további elméletek alakultak ki e vonalak mentén, amikor a kialakuló antropológia tudománya a tudósok részéről evolucionista gondolatokhoz vezetett az „akkor” és a „most” körül – ahol az „akkor” a „primitív” társadalmakat jelentette, amelyekről az európaiak egyre többet tudtak meg a gyarmatosítók felfedezéseinek köszönhetőn. Sir Henry Maine írta könyvében, az *Ősi jogban*:

Az egymást követő társadalmak fejlődése egy vonatkozásban mindig ugyanolyan jellegű maradt. Mindannyiukat az jellemezte, hogy fokozatosan felbomlottak a családi függőségek, s helyükre az egyén kötelezettségeinek növekedése lépett. Az egyén egyre inkább a család helyébe lép, mint az az alapegység, amellyel a polgári jog számot vet [...] Nem nehéz belátnunk, mi az a kötelék, amely fokozatosan felváltja a családból eredő kölcsönös jogok és kötelezettségek rendszerét. E kötelék: a szerződés. Úgy tűnik, elindultunk egy olyan társadalmi állapotból – mint a történelem kezdőpontjáról –, ahol a személyek közötti valamennyi kapcsolat a családi viszonyokban összegződik, s egyenletesen haladunk a társadalmi rend olyan szakasza felé, amelyben e kapcsolatok az egyének szabad megállapodásán alapulnak.⁷

Az új, individualizált és üzletszerű viszonyok sokféle módon járók át a mindennapi életet. A tendencia, hogy egyre több dolgot „mérnek” („pantometry”),⁸ nyilvánvalóvá vált az oktatásban, ahol a tanulókat arra bátorították, hogy versengjenek egymással, s teljesítményüket lineáris kritériumokkal (jegyekkel) értékelik stb. A korai XX. században Werner Sombart a bérkocsik mérőórákkal való ellátását használta jellemző példának az emberi kapcsolatok formalizálására:

A régi kapcsolat a fuvaros és az utas között nagyon személyes természetű volt: az utazás feltételeit esetről-esetre megbeszélték; a fizetés pillanatában a viszony személyes jellegét az fejezte ki a legvilágosabban, hogy a kocsis más és más összeget kért a fuvarért a különböző utasoktól. Amikor azonban viteldíjmérőt szereltek fel a fiákerre, megszűnt a kocsis és az utas közötti viszony minden személyes, egyéni vagy véletlenszerű aspektusa: az utas szó nélkül kifizeti az összeget, amit a mérőóra mutat.⁹

A viteldíjmérők bevezetése Sombart metaforája volt ama *általános* elszemélytelenedés megjelenítésére, amit az élet számos területén észrevett, beleértve a felszolgálatot a hotelokban, a levelezést, az utcák számozását és a tömegétkeztetésre való áttérést.

Ilyen társadalmi háttérrel indult el a „kapitalizmus” fogalmának fel-emelkedése. A terminus azt fejezi ki, hogy a hasznos dolgok előteremtésének *konkrét* célja alárendelődik a pénzcsinálás és a nyereségesség *absztrakt* céljának. És pontosan ez a tapasztalati háttér az, amely megmagyarázza a fogalom makacs továbbélését – annak ellenére, hogy újra és újra igyekeztek száműzni a közéleti és tudományos diskurzusból. Mihelyt megpróbáltunk a fogalomtól megszabadulni, valamilyen más formában tér vissza, mint áruvá válás, kommercializálódás, pénzcsinálás, piacra orientálódás stb. Fernand Braudel *Les Jeux de l'échange* c. könyvében a kapitalizmus fogalmáról így írt: „Én személy szerint, hosszas tusakodás után, feladtam a kísérletet, hogy megszabaduljak ettől a bajkeverő betolakodótól. Végül is úgy döntöttem, hogy semmit sem nyerhetünk azzal, ha a szóval együtt kidobjuk azokat a vitákat is, amelyeket ébreszt, és amelyek igenis némileg relevánsak a mai világban. [Ha] a kapitalizmust kidobjuk az ajtón, visszajön az ablakon.”¹⁰

Definíciók

Habár a „kapitalizmus” – mint láttuk – valódi tapasztalatokra utal, meghatározása körül bizonyosan nincs egyértelmű konszenzus. Úgy tűnik, a fogalom kétféle – egymással homlokegyenest ellenkező – értelmezése érvényesül a társadalomtudományokban. Az egyik, Adam Smithre visszamenő értelmezést – többek között – Immanuel Wallerstein védelmezi. Ez az értelmezés azt állítja, hogy a kapitalizmus mindenütt létezik, ahol jelen van „egy piacra, profitra termelő termelési rendszer, és a profit elsajátítása egyéni vagy kollektív tulajdon alapján történik.”¹¹ E felfogás szerint, nincs jelentősége annak, hogy milyenek a társadalmi viszonyok a termelés rendszerén *belül* (például, hogy jobbágyság vagy bér munka van-e); csak az számít, hogy a gazdasági alanyok viselkedése a piaci eladásra és profitszerzésre irányuljon.

A másik értelmezés a marxista hagyományból ered, s a kapitalizmust (vagyis a kapitalista termelési viszonyokat) úgy határozza meg, mint kiteljesedett árutermelést. Eszerint az értelmezés szerint, kapitalizmus akkor létezik, amikor nemcsak a termelés során *létrehozott* javak és szolgáltatások öltönek áruformát, hanem a rendszer *inputjait* is – beleértve a munkaerőt, a nyersanyagot és a termelőeszközöket – árukként vásárolják meg.¹² Tendenciaszerűen (P. Sraffa híres megfogalmazását kölcsönvéve) „árak termelése áruk révén” megy végbe; ez pedig magába foglalja az áruk termelésének és elosztásának előrehaladó körforgását, úgy, hogy nemcsak a munkatermékek, de a termelőeszkö-

zők és a munkaerő is áruknak számítanak. Az emberi munkaképesség áruvá válása nem kell, hogy bér munka formáját öltse (ahogyan Marx és Weber egyaránt hitte), hanem alapulhat fizikai kényszeren is, mint a szerződéses munka vagy a rabszolgaság esetén.¹³ Mindamellett – ahogy Sven Beckert a kérdést összefoglalja – „a legfontosabb és egyedülálló újítása a kapitalizmusnak a bér munka szerepének óriási megnövekedése.”

A kapitalizmus nem létezhet árutermelés és az árukkal való kereskedelem nélkül. Mégis, az áruk nem „önmagukban álló” jelenségek. Létezésük előfeltételezi legalább három másik történelmi jelenség meglétét: a tulajdonjogokét, a pénzt és a versenyt.

A tulajdonjogok. Az árukat csak tulajdonosaik vagy azok jogi képviselői adhatják és vehetik. Ezért az áruk feltételezik a tulajdonjogokat, vagyis a kikényszeríthető kötelezettségek együttesét.¹⁴ Bármely tulajdonjogot az a fenyegetés támasztja alá, hogy szükség esetén a közhatalom – valamilyen szankcióval, végső esetben fizikai kényszerrel – érvényt szerez neki.

A pénz. Az árukat pénzért veszik és adják; ez olyan általános egyenérték (egyszersmind egy specifikus áru fajta) aminek segítségével a különböző javak és szolgáltatások ára kiszámítható. A pénz – aminek eredetileg inkább vallási-kultikus funkciója lehetett¹⁵ – fétissé válik, mert a kapitalizmusban, úgy tűnik, minden a pénz (az absztrakt gazdagság) körül forog, mivel ez az az eszköz, amellyel minden lehetséges javat és szolgáltatást meg lehet szerezni. A pénz lehetővé teszi a financiális hitelt, s ezáltal a független valutakereskedelmet és a pénzügyi hitelezést.” A hiteltermelés, mint Harold James megjegyzi, „a modern monetáris gazdaság motorja”.

A verseny mint olyan nyilvánvalóan nem egyedül a kapitalizmusra jellemző. Törzsfőnökök és államok szintén versengenek egymással. De az árutermelés és a kereskedelem világában a versenynek különleges természete van. „A kapitalista verseny alaptörvénye” elsősorban nem a területről vagy a politikai hatalomról szól, hanem – mint Marx hangsúlyozta –¹⁶ a termelésből és az áruk eladásából származó profitról, aminek megszerzésében, persze, nagyon hasznos segédeszköz lehet a terület vagy a politikai hatalom felett gyakorolt ellenőrzés. A legmagasabb profitrátát természetesen akkor érik el, amikor a piacon nincsenek vetélytársak. Ez az oka annak, hogy a versennyel mindig együtt járnak a verseny *megszüntetésére* irányuló kísérletek – az a tendencia, amelyet Norbert Elias a *monopólium mechanizmusának* nevez.¹⁷ [...]

E megfontolások kézenfekvővé teszik, hogy a kapitalizmus története nem írható meg anélkül, hogy ne fordítanánk módszeres figyelmet a szabályokra, a jogra és a politikára (Patrick Fridenson). Mi több, a kapitalizmus története elgondolhatatlan a nemzetállamok, a nemzeti bankok, az államadósság és a munkaügyi kapcsolatok párhuzamos, integrált története nélkül. Minden kapitalista rendszer feltételez olyan

intézményeket, amelyek szabályozzák a piacokat, a pénz körforgását és a foglalkoztatás formáit. [Egyes szerzők] joggal mutatnak rá arra is, hogy a kapitalizmus nem csupán gazdasági rendszer. A *kommodifikáció* (áruvá válás) folyamatos – bár megszakításokkal övezett – jelensége az élet minden szféráját meghatározza, az ökológiától és a mezőgazdaságtól kezdve a rokonságon és a családi életen át egészen a háborúig.

Az áruvá válás kombinálódása a tulajdonjogokkal, a pénzzel és a versennyel a kapitalizmust mindig mozgásban lévő és rendkívül dinamikus rendszerré teszi. John Ramsay McCulloch csaknem kétszáz évvel ezelőtt jegyezte meg: „Nincs semmilyen határa a felhalmozás szenvedélyének.”¹⁸ Egy 1952-es, az *American Economic Association* megbízásából elkészített tanulmány hasonlóan erőteljes módon írja le a felhalmozási törekvést:

„[A kapitalizmusban] az ingatlanvagyon és a fogyasztási javakat zömmel, ha nem is minden összetevőjüket tekintve, nem önmagukért, hanem pénzbeli értékük szerint értékelik. Az emberek minden dologra úgy tekintenek, mint kicserélhetőre vagy eladhatóra, s ezért olyanra, mint ami pénzzé, egyetemes fizetőeszközzé váltható át. A javak pénzbeli értéke válik értékük *valódi* kifejezőjévé. A javak pénzt jelentenek, és ami a kapitalisták motivációját illeti, értéküket ebből az egyenértékűségből merítik. [...] Így azokat az energiákat és képességeket, amelyeket bizonyos társadalmakban az emberek a vallásba, a politikába, a művészetbe vagy a háborúba fektetnek be, a fejlett kapitalista környezetben az üzletre fordítják.”¹⁹

A kapzsiság bizonyosan szerepet játszhatott a felhalmozásnak ebben a szüntelen folyamatában, de működése a rendszernek nem abszolút követelménye. Más motívumok, amint azt Max Weber is tudta már – mint amilyen a takarékoság és az ambíció – éppen olyan fontos mozzanatok lehettek.

Időszakok és típusok

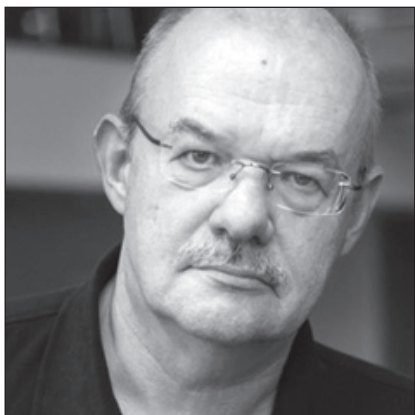
Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmus szélesebb, átfogó definíciója másfajta történelmi periodizációhoz vezet, mint egy szűkebb meghatározás. Egyes smithiánusok szerint, a kapitalizmus már több mint kétezer éve létezik. A legtöbb marxista tudós viszont úgy véli, hogy a kapitalizmus kezdeteit a XVIII. századra kell tennünk, mivel Nyugat-Európában először ebben az időben jöttek létre nagy számban manufaktúrák, és alakult ki a tömeges bér munka. Az alkalmazott definíciótól függően további periodizációk is lehetségesek. [...] Harold James [például] azt javasolja, hogy a történelmet 1300-tól kezdve osszuk hét korszakra, az

1690-es, az 1800-as, az 1890-es, az 1914-es, az 1990-es és a 2010-es fordulópontoktól. Patrick Fridenson két fordulópontot hangsúlyoz: az 1900 körülit, amikor kialakultak a tömegfogyasztás és a jóléti állam alapjai, s az 1960–70-es éveket, amikor a „megszilárdult modernitás” kezdett helyet adni a „folyékony modernitás”-nak. Victoria de Grazia szintén az utóbb említett átmenetre utal, amit úgy jellemez, mint egy új fogyasztási szisztéma eljövételét.

A kapitalizmus történetének effajta periodizálására tett kísérletek bizonyára hasznosak, és hosszadalmas történetük van. Lehetővé teszik számunkra, hogy rendszerezzük és perspektívába helyezzük a történeti anyagot. Ugyanakkor azonban a periodizáció nyilvánvalóan magával hozza a túlzott rendszerezés veszélyét, amikor eltúlozzák a fordulópontok jelentőségét, és elsiklanak a folytonosság felett. Bármely kísérlet valamely történeti jelenség periodizálására szükségképpen feltételezi, hogy a szóban forgó jelenség magába foglal kontinuos és diszkontinuos mozzanatokat egyaránt. Ha semmi sem változna az idők folyamán, a periodizációnak nem lenne semmi értelme. S megfordítva: ha minden mindig állandóan változásban van, teljesen véletlenszerű módon, akkor semmilyen periodizáció nem lenne lehetséges. A periodizálás feltételezi a relatív folytonosság és megszakítottság egyidejűségét. Az előbbi nem azt jelenti, hogy ugyanazok a fajta események újra és újra megismétlődnek, hanem inkább azt, hogy még amikor nagy változások mennek is végbe, a folyamatosságon belül akkor is meg tudunk ragadni egy meghatározott, koherens struktúrát. Ugyanakkor a viszonylagos diszkontinuitás sem jelenti azt, hogy teljesen váratlan és érthetetlen változások következnenek be a rendszeren belül, hanem hogy a létező viszonyrendszereket megzavarja valamilyen, az események beazonosítható logikája szerint bekövetkező esemény.²⁰

Természetesen egyszerre többféle, különböző periodizáció is alkalmazható a kapitalizmus történetére. A gazdasági növekedés ciklusai, a demográfiai változások, a technológia fejlődése, a fogyasztói viselkedés, a szakszervezeti struktúrák, a gazdasági határvonalak és a kulturális értékrendszerek változásai mind más és más ütemet követnek.²¹ A kapitalizmuson belüli változások ezenfelül nem mindenütt ugyanakkor következnek be: néha az idő múltával elterjednek az egész világon, s ennek során gyakran különböző formákat öltenek; néha egyenlőtlenül és más változásokkal kombinálódva mennek végbe. Ez az egyik oka annak, hogy miért csaknem lehetetlen pontosan kijelölni egy-egy korszak lezárulását és befejeződését. A korszakolás „ritkán illeszkedik pontosan a történelmi eseményekhez; a történelem ellenáll annak, hogy egymástól élesen elválasztott szakaszokra osszák”.²² Bölcsebben járunk el akkor, ha megengedjük az átmeneti időszakok lehetőségét, amelyekben egymás mellett él az régi és az új.

Ennél is fontosabbnak tűnik Andrea Komlosy tézise: kiindulópontunknak nem a különböző régiókban és államokban végbemenő fej-

Marcel van der Linden

lődés egyes szakaszait kell tekintenünk, hanem a régiók és az államok közötti összefüggésekre kell összpontosítanunk. Ekkor lehetségessé válik az is, hogy megértsük a világ különböző részei közötti kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatokat, amelyek következménye gyakran az összetett és egyenlőtlen fejlődés, aminek során az egyik helyen végbemenő „innovációk” más pontokon bekövetkező „visszaesésekkel” kombinálódnak. A transzatlanti

rabszolga-kereskedelem jó példát kínál erre: már a XVII. században lehetővé tette nagyon modern és nyereséges ültetvények kialakulását a Karib-tenger övezetében, ám ezzel egyidejűleg a feudalizálódást és az elszegényedést idézte elő Afrika egy részén.

Mindamellett a tőkés fejlődésnek vannak olyan mozzanatai, amelyek szinte egyidejűleg érintik a világ különböző részeit, még ha különböző mértékben hatnak is a különböző régiókra. Ilyen jelenségek a gazdasági világválságok (1857–59, 1873–79, 1929–33, 1966–67, 2007–2008). [...]

A korszakolás kérdése összekapcsolódik a tipológiák kérdésével. Wallersteinnek nyilvánvalóan igaza van, amikor az állítja, hogy világszinten csak egyfajta kapitalizmus van, „egyetlen és egységes struktúra”, de ez nem zárja ki, hogy a kapitalizmusnak nagyon különböző változatai alakuljanak ki a világrendszeren belül. Nem kell egyetértenünk Gosta Esping-Anderson *The Three World of Welfare Capitalism* c. 1990-es, vagy Michael Albert *Capitalisme contre capitalisme* című, 1991-ben kiadott művével ahhoz, hogy megállapíthassuk: a kapitalizmusnak – ahogyan Youssef Casiss és Harold James hangsúlyozták – számos, különböző megjelenési formája lehet. Némely változatai teljesen rendszeresen bukkannak fel a történeti irodalomban. Az egyik közülük a „kereskedelmi kapitalizmus”, amely egy elméletileg nem teljesen kidolgozott fogalom, s amely a kapitalizmus korai formájára utal (mely Észak-Afrikában és a Közel-Keleten a 9.-ik század, Európában pedig a XII. század óta alakult ki), s amelyben az ipar és a pénztőke alárendelt szerepet játszott.²³ A kapitalizmus egy másik történelmi változata a „szervezett kapitalizmus” – ez a fogalom az ausztro-marxista Rudolf Hilferdingre megy vissza. Hilferding azt állította, hogy körülbelül 1915-től az európai kapitalizmus, a kartellek kialakulása és megerősödése folytán, elkezdte a tervezettség bizonyos vonásait magára öltetni,

s ezért alapvetően meg lehetne reformálni állami beavatkozások révén. E gondolat a történeti irodalomba az 1970-es években került be, bár egyesek elég gyorsan „a szervezett kapitalizmus végét” is megállapították. Különbséget tehetünk a különböző üzletvezetési modellek között is, amelyek változó kombinációkban jelennek meg. [...] Patrick Fridenson a kapitalista vállalatok négyfajta fejlődési pályáját rajzolja meg, amelyek a kisvállalatoktól a nagy cégekig váltakoznak. Ezeket a különböző típusú vállalatmodelleket a vállalkozódinasztiakon belüli többé-kevésbé erős családi kötelékek és különböző hitelfolyósítási rendszerek jellemzik, a maguk különböző formájú kötelezettségeivel (Harold James), de jellegüket meghatározza az is, hogy hol helyezkednek el a világkereskedelem láncolatában, s milyenek a helyi munkavállalási viszonyok és a dolgozók háztartási gazdálkodása (Andrea Komlosy).

A kapitalizmus számos tipológiájának és korszakolásának komoly hiányossága, hogy a világrendszer régi centrumrégiói – Nyugat-Európa, Észak-Amerika és Japán – történetén alapulnak. [...]

Fejlődési minták és trendek

Számos szerző megpróbált általános tendenciákat feltárni a tőkés fejlődésben. Bizonyos trendeket illetően van egy meglehetősen széles körű konszenzus. Ilyen például a külső körülmények által állandóan megzavart, de a XIX. század óta mégis egyenletesen előrehaladó tőkekoncentráció és -centralizáció, vagy hasonlóképpen a termelés és az elosztás megszakításokkal kísért, ám mégiscsak előrehaladó internacionalizálódása (globalizálódása). A fogyasztás szférája... és a pénzügyi szektor... hatalmasan megnövekedett jelentősége is a kutatók körében általánosan elfogadott trend. Más trendek vitatottabbak: valóban létezik-e az átlagprofitráta tendenciájának süllyedése, ahogyan különböző klasszikus közgazdászok állították? És valóban nagyobb-e hosszú távon a tőke hozamának rátája, mint a növekedési ráta, ahogyan Thomas Piketty állította? Tényleg egyre jobban és jobban növekszik-e a gazdag és a szegény országok közötti szakadék?

Ugyanakkor a kapitalizmus fejlődése nyilvánvalóan egyenlőtlen, mind világméretben mint az egyes régiókon belül. Pontosán azért, hogy a világot egységes, de differenciált eszként szemléljük, válik lehetővé, hogy a kapitalizmus történeti centrumövezeteiben végbement fejleményeket sokkal pontosabban helyezzük el összefüggéseikbe. Vizsgáljuk meg például azokat a jóléti államokat, amelyek egyes – behatárolt számú – országokban alakultak ki a második világháború után. A politikai gazdaságtant művelő Ernest Mandel, már az 1960-as évek vége felé amellett érvelt, hogy a jóléti állam és a vele járó tömeges fogyasztás minimálisan az iparosodás és a nemzeti összvagyon magas szintjét, valamint a gazdaság egyenletes bővülését követeli meg. Ez „a

világ országainak háromnegyed részénél teljesen esélytelenné teszi az ilyen kísérleteket. A jóléti állam erre az időre sikeresnek bizonyulhatott legfeljebb körülbelül húsz országban (USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Japán és Nyugat-Európa), amelyek lakossága a világ népességének kevesebb, mint 20 százalékát teszi ki." A jóléti államok ezért szükségképpen „átmeneti” rendszerek lesznek.²⁴ A mai trendek, úgy tűnik, nem mondanak ellen e hipotézisnek. Az OECD országokban a társadalombiztosítási juttatások fokozatosan csökkennek, miközben a bizonytalan állások száma növekszik.

Végül egy döntő kérdés: ha a kapitalizmus történelmi jelenség, amely a XVII. vagy a XVIII. század óta meghódította a világot, akkor el fog-e jutni fejlődésének végpontjáig? Különösen a marxisták, de mások is gyakran állították, hogy a kapitalizmus hosszú távon szükségszerűen bukásra van ítélve; némelyek még azt is hitték, hogy pontosan kiszámítható, mikor lesz vége. De Youssef Cassis helyesen mutatta ki, hogy „a kapitalizmust *igazán* egyik gazdasági válságnál sem fenyegette az összeomlás az elmúlt 150 évben”. Mostanáig a rendszer minden válság után kilábalta bajaiból, mi több, gyakran reformokat intézményesített, azzal a céllal, hogy megelőzzék az összeomlás megismétlődését a jövőben. Ennek ellenére van egy határozottan körvonalazódó tudományos irányzat, amely úgy véli, hogy a kapitalizmus növekedési lehetőségei csökkennek, mert „a kommodifikáció három »frontján« – munka, terméskészlet és pénz – összeomlottak azok a szabályozó intézmények, amelyek a kapitalizmus dinamikáját saját érdekében korlátozták, és a kapitalizmus ellenségei fölött aratott végső győzelme után, nem látszik semmiféle politikai tényező, amely újraépíthetné őket.”²⁵

Záró megjegyzés

A fogalmak – Hegel szavaival – feltárják azt, ami „a valóban *megmaradó* és *szubsztanciális* a megjelenés és múló megnyilvánulás változatossága és esetlegessége mellett”²⁶ A fogalmak, mint ilyenek nem magyarázhatják meg a valóságot, de lehetnek egy ilyen magyarázat építőkövei. Egy tudományos fogalom akkor a leghasznosabb, ha (i) hozzájárul olyan elméletek felépítéséhez, amelyek meg tudják magyarázni a valóság valamely jelentős részét; (ii), van olyan jelentése, amely teljesen világos a kutatás minden résztvevője számára, és (iii) jelentése nem észrevétlenül (explicit említés nélkül) változik az idők során. [...] A „kapitalizmus” fogalma „azonosít valami fontosat” (Gareth Austin); lehetővé teszi számunkra, hogy felfogjuk a világtársadalom számos különböző aspektusának és folyamatának egymással való kapcsolatait.

- ¹ E cikk rövidített változata a Jürgen Kocka és Marcel van der Linden által szerkesztett, és a Bloomsbury Academic által kiadott *Capitalism: The Reemergence of a Historical Concept* (London, 2016) c. kötet zárószavának. A könyv az International Social History Association égisze alatt jelent meg. A kötet a dél-afrikai Stellenboschban, 2012 júliusában megtartott World Economic History Congress keretében szervezett ISHA panel előadásain és vitáin alapszik.
A tanulmányt rövidítve, a kötetben szereplő írásokra vonatkozó utalások nélkül közöljük – a szerk.
- ² Richard Henry Tawney: Preface to 1937 in: *Religion and the Rise of Capitalism A Historical Study*, Harmondsworth, Penguin, 1937, vii–viii.
- ³ Ursula Thiemer-Sachse: Marktwesen und Fernhandel bei den Azteken am Vorabend der spanischen Eroberung Mexikos. *Das Altertum* 35, 4 (1989) 245–46.; Barbara K. Larson: The Rural Marketing System of Egypt over the Last Three Hundred Years. *Comparative Studies in Society and History*, 27, 3 (1985. július), 504. G. William Skinner: Marketing and Social Structure in Rural China (I. rész), *Journal of Asian Studies* 1. 24. (1964. november), 38.; Horst Kurnitzky: *Der Heilige Markt. Kulturhistorische Anmerkungen*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1994, 18.
- ⁴ Ibn Khaldún: *The Muqaddimah. An Introduction to History*. Ed. Franz Rosenthal Vol. 2. London, Routledge & Kegan Paul, 1958, 336 és 342.
- ⁵ Thomas Carlyle: *Chartism*. London, James Fraser, 1840, 58.
- ⁶ Karl Marx–Friedrich Engels: A kommunista párt kiáltványa In: Marx–Engels: *Válogatott művei* I. köt. Budapest, Szikra Kiadó, 1949. 13.
- ⁷ Henry Maine: *Ancient Law*. London, John Murray, 1961, 163. Maine úgy foglalja össze ezt a folyamatot, mint „a »státustól« a »szerződésig« való előrehaladást”. 165.
- ⁸ Alfred Crosby: *The Measure of Reality: Quantification and Western Society 1250–1600*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- ⁹ Werner Sombart: *Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart* 3. kiadás II/1. köt. Munich, Duncker & Humblot 1919, 1078.
- ¹⁰ Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th–18th Century*, 2. köt. *The Wheels of Commerce*, London, Phoenix Press, 2002, 231.
- ¹¹ Immanuel Wallerstein: Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World Economy. *African Studies Review* 17, 1 (April, 1974), 1.
- ¹² Lásd például Robert Brenner: The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism. *New Left Review* No 104. (July–August 1977), 25–92.
- ¹³ Lásd az ezzel kapcsolatos, részletesen kidolgozott érvelésemet *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History* c. könyvemben (Leiden, Brill, 2008).
- ¹⁴ Wesley Newcomb Hohfeld *Fundamental Legal Conceptions as Applied in Judicial Reasoning* (New Haven CT: Yale University Press, 1919. reprint: Westport CT: Greenwood Press, 1978). A modern jogelmélet a tulajdonjogokat a következő jogokra és kötelességekre osztja fel: (i) jog a birtoklásra (ii) jog a használatra (iii) jog a tulajdonnal való gazdálkodásra iv.) jog a

tulajdonolt tárgyból származó jövedelemre (v) jog a tőkére (vi) jog a tulajdonbiztonságra (vii) jog az átruházásra (viii) jog az időhatár nélküli használatra (ix) kötelezettség a tulajdontárgy másoknak kárt okozó használatának megelőzésére (x) végrehajthatóság (ix) a tulajdonolt tárggyal együtt jár az örökölhetőség.” A tulajdonosnak ahhoz, hogy teljes mértékben tulajdonoljon egy tárgyat, rendelkeznie kell a tárgy vonatkozásában a legtöbbel (de nem az összessel) ezek közül a jogok közül. Lásd Anthony M. Honoré klasszikus esszéjét: „Ownership” (Tulajdonlás). In: Anthony Gordon Guest (szerk.) *Oxford Essays in Jurisprudence: A Collaborative Work* (Oxford: Clarendon Press, 1961) 107.o-147.o.

- ¹⁵ Bernhard Laum *Heiliges Geld* (Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)), 1924. különösen 126-157; Emile Benveniste *Le Vocabulaire des institutions indo-européennes* vol. I (Paris: Minuit, 1968), 132-133 o. ; Jean-Marie Servet *Nomismata. Etat et origines de la monnaie* (Lyon: Presses universitaires de Lyon, 1984).
- Norbert Elias *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations* (Oxford: Blackwell, 2000.)
- ¹⁶ Marx: A Tőke. III. köt. 166. o. (Karl Marx-Friedrich Engels Művei, 25. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967.
- ¹⁷ Norbert Elias: *The Civilizing Process: Sociogenetic and Psychogenetic Investigations*. Oxford, Blackwell, 2000.
- ¹⁸ John Ramsay M'Culloch *The Principles of Political Economy: with a Sketch of the Rise and Progress of the Science* (Edinburgh: William and Charles Tait, 1825), 178. o.
- ¹⁹ Moses Abramowitz: "Economics of Growth" in: Bernard F. Haley (szerk.) *A Survey of Contemporary Economics* II. köt. (Homewood, IL.: Richard D. Irwin, Inc. az American Economic Association részére, 1952) 132-178 o., a 159-160. oldalon.)
- ²⁰ Bob Jessop „What follows Fordism? Ont he periodisation of Capitalism and its Regulation. in: Robert Albritton (ed.) *Phases of Capitalist Development. Booms, Crises and Globalizations* (Palgrave Macmillan, 2002. 282-99. o.
- ²¹ L. például: Georges Duby „L'histoire des systèmes de valeurs, *History and Theory* 2. (1972), 15–25.; Peter J. Huggill: *World Trade since 1431. Geography, Tehnology and Capitalism* (Baltimore: John Hopkins University Press 1993); Peter N. Stearns „Stages of Consumerism. Recent Work ont he Issues of Periodization *Journal of Modern History* 69, 1 (1997 march) 102–117. o. Marcel van der Linden *Workers of the World. Essays toward a Global Labor History* (leiden. Brill, 2008). 12. fejr. Edward B. Barbier: *Scarcity and Frontiers: how Economies Develpoed Through Natural Resource Exploitation*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2011.) Egy elméleti vizsgálatot k,? helge Jordheim. „Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities", *History and Theory* 51, 2 (May 2012), 151–171.
- ²² Meribet E. Cameron: „The Periodization of Chinese History" *Pacific Historical Review* 15,2 (June 1946), 177.
- ²³ L. például: Eugene d. genovese és Elizabeth Fox-Genovese *Fruits of Merchant Capital: Slavery and Bourgeois Property int he Rise and Expansion of Capitalism* (Oxford: Oxford University Press, 1983); Joseph C. Miller *Way of Death. Merchant Capitalim and the Angolan Slave Trade, 1730-1830*. (London: James Currey, 1988); Jan Luiten van Zanden: *The Rise and Decline of Holland's Economy: Merchant Capitalism and the Labour Market* (Manches-

ter: Manchester University Press, 1993); John Day: *Money and Finance in the Age of Merchant Capitalism*. (Oxford: Blackwell, 1999).

²⁴ Ernest Mandel: „Introduction” in: Mandel (szerk.) *Fifty Years of World Revolution 1917–1967 An International Symposium* (New York: Merit Publishers, 1968), 11–34. o., 21–22 o.

²⁵ Wolfgang Streeck: How will Capitalism End? *New Left Review*, Second Serie, No. 87 (May–June 1914), 64.

²⁶ Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *A logika tudománya*. Első rész. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 12. (Előszó a második kiadáshoz).

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés:

ISHA NEWSLETTER, International Social History Association, Vol. 5, no 1, 2016. november